

Vzpomínky na první poválečné výzkumy savců v Pošumaví

6. Novohradské hory podruhé

Novohradské hory, navazující na jihovýchodní okraj Šumavy, představují samostatnou oblast Šumavského biogeografického regionu a lze je tedy v obecné terminologii zahrnout do Pošumaví. Ostatně i někdejší velká obec či městys na česko-rakouské hranici Pohoří na Šumavě (resp. Buchers im Böhmerwald) má dodnes toto spojení ve svém názvu. V současnosti patří Novohradsko k nejzachovalejším končinám našich pohraničních hor. Odrazem toho jsou i dvě nejstarší „pralesní“ rezervace na Žofíně (národní přírodní rezervace Žofínský prales) a poblíž Hojné Vody (národní přírodní památka Hojná Voda), které již v r. 1838 vyhlásil Jiří František August Buquoy, jeden z pokračovatelů majitelů zdejšího panství od 17. stol. do r. 1945. Nicméně přes uvedené skutečnosti zůstávaly Novohradské hory – na rozdíl od „aktivní“ bilance sousední Šumavy – dlouho stranou zájmu přírodovědců včetně zoologů (viz předchozí díly Vzpomínek v Živě 2017, 1–4 a 6).

První publikované zmínky o fauně či flóře sice pocházejí už z druhé poloviny 19. stol. (brouci, dvoukřídlí, mechorosty, lišejníky aj.), ale znalosti o zdejších přírodních poměrech dlouho zůstávaly velice kusé, snad s výjimkou lovné zvěře. Významným historickým svědectvím u obratlovců mohla být v předešlém dílu zmíněná sbírka místních přírodnin, zvláště vycpaných ptáků a savců i loveckých trofejí, která však byla v poválečném chaosu po r. 1945 nenávratně zničena včetně katalogů i dalších písemností (Živa 2017, 6: CXXLI–CXXLIV). V literatuře se dochovaly pouze jednotlivé zprávy, ze savců zmiňuje např. Leontin Baťa (1933) v dobovém soupisu výsledků zoologického výzkumu jižních Čech doklady rejška malého (*Sorex minutus*) a bělozubky (snad šedé, uvedené jako *Crocidura russula*) z Nových Hradů a připojuje též

údaje o posledních zástřelech velkých šelem. Možná bychom starší statistiky o lovné zvěři našli v buquoyských archivech, ale s tímto zaměřením dosud zpracovány nebyly.

Ani počátkem druhé poloviny 20. stol. se přírodovědný výzkum Novohradských hor nerozvíjel příliš intenzivně, mimo jiné proto, že nemalá část s nejhodnotnějšími lokalitami skončila za ostnatými dráty hraničního pásma (včetně několika vysídlených obcí). První příležitostně odchyty drobných savců sice uskutečnili už v letech 1957–59 pracovníci Parazitologického ústavu tehdejší Československé akademie věd pod vedením Bohumíra Rosického, ale na dlouho zůstaly osamocené. Kromě údolí Pohořského potoka u Leopoldova (zhruba 7 km severně od státní hranice s Rakouskem) tehdy chytali také v Černém Údolí

a v databázích se dochovaly záznamy o rejšku obecném (*S. araneus*) i r. malém, rejsci vodním (*Neomys fodiens*), norníku rudém (*Clethrionomys glareolus*) a hrabošíku podzemním (*Microtus subterraneus*, syn. *Pitymys subterraneus*). Chronologicky vzato následovala exkurze popsána už Vladimírem Hanákem v předchozí části memoárů, a to rovněž do okolí Leopoldova, koncem dubna 1967. Spíše než zjištěnými druhy (kromě běžných hlodavců i první nález tehdy vzácného netopýra severního – *Eptesicus nilssonii*) se však do historie zapsala jako iniciační moment následujících mnohaletých výzkumů, jejichž výsledky řadí „zastřčené“ a opomíjené Novohradské hory mezi mammaliologicky nejlépe probádaná území u nás.

První větší odchytová akce drobných savců proběhla ještě téhož roku koncem listopadu, kdy do centra pohoří – zapadlé dřevařské osady Žofín – vyrazila skupina studentů katedry systematické zoologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy (Jan Hora aj.). Ačkoli během tří nocí byla získána vcelku solidní série více než 120 drobných savců, šlo vesměs o běžné druhy, o jejichž zdejším výskytu nemohlo být pochyb. Žádný rejsek horský ani jiná „vzácnost“. Obdobně dopadly i dvě další terénní výpravy studentů třetího ročníku denního studia zoologie v červnu a říjnu 1968, z nichž pro některé se následně Žofín stal na řadu let – s nadsázkou řečeno – druhým domovem (první autor tohoto článku Miloš Anděra, Vladimír Vohralík).

Zato se však během léta dařilo sledování netopýrů. Kromě dalších lokalit netopýra severního se spektrum rozšířilo o několik druhů nových pro Novohradské hory, jmenovitě netopýra hvízdavého (*Pipistrellus pipistrellus*), n. ušatého (*Plecotus auritus*), n. stromového (*Nyctalus leisleri*) a zejména tehdy rovněž vzácného n. pestrého (*Vespertilio murinus*). Z pohledu dnešního stavu znalostí o naší chiropterofauně nešlo o nic neočekávaného, nicméně v tehdejších „diluviálních“ dobách terénního výzkumu jsme o lesních netopýrech věděli pramálo. Neměli jsme nárazové sítě, detektory echolokačních hlasových projevů, fotopasti ani jiné technické vymoženosti, pokud nepočítáme katedrovou „ptáčnici“ (malou brokovou ručnici určenou k lovu menších ptáků) a brokovnice místních hajných. Při podvečerním sledování vyletujících netopýrů se překvapivě ukázalo (a později mnohokrát potvrdilo), že kolonie netopýra severního i n. pestrého pravidelně využívají jako denních úkrytů hřebennáče i jiné podstřešní prostory osamělých budov – seníků, hájoven apod. (obr. 8). S pomocí amatérských sestavených odchytových zařízení – upravených dlouhých igelitových pytlů na drátěné konstrukci a instalovaných k výletovým otvorům (blíže na obr. 8 v předchozím dílu v Živě 2017, 6) – jsme posléze zvládli kolonie úspěšně odchytávat a desítky okroužkovaných „nilsoňáků“ i „vespertiliů“ neměly v té době jinde u nás obdoby.

V říjnu 1968 jsme na Žofíně konečně narazili i na nový druh zemního savce – potkana (*Rattus norvegicus*). To stojí za krátký komentář, neboť přítomnost typického synantropního druhu uprostřed rozsáhlého, souvisle zalesněného území byla

- 1** Lovecký zámček Žofín postavil v letech 1852–53 Jiří Jan Buquoy. Po vyvlastnění v r. 1945 a mnohaletém využívání Pohraniční stráží zpustl natolik, že musel být v r. 1980 srovnán se zemí. Pohled přes hlavní bránu záměčku na akvarelu A. G. Schulze (z let 1857–59). Z archivu Národního památkového ústavu v Českých Budějovicích
- 2** Základnou pro dlouholeté terénní výzkumy se stala dřevěná ubytovna pro lesní dělníky na Žofíně.
- 3** Osada Žofín dodnes zůstává odtržená od okolního světa (v popředí pozůstatky zbourané ubytovny).
- 4** Veškeré terénní aktivity probíhaly pod dohledem příslušníků Pohraniční stráže (září 1974). V popředí na snímku zoolog Leo Sigmund

zvláštní, nicméně měla logické vysvětlení. Na novohradském úseku státní hranice s Rakouskem byla od 50. let 20. stol. rozmístěna necelá desítky objektů Pohraniční stráže (PS, zhruba v rozestupu 5–10 km) s plně funkčním „týlovým“ zabezpečením včetně pravidelného dovozu proviantu a jiného materiálu. Konkrétně na Žofíně rota PS obývala někdejší lovecký zámček rodiny Buquoyů (obr. 1). A touto cestou se i do malých odlesněných enkláv dostávaly druhy savců vázané na přítomnost člověka, kromě potkana také myš domácí (*Mus musculus*) a bělozubka šedá (*C. suaveolens*). Na Žofíně k jejich udržení současně napomáhala menší hospodářství s domácími zvířaty (včetně krávy) na malém statku u budovy polesí, několik desítek metrů od záměčku. Stejnou situaci, v měřítku ještě větším, známe ze Šumavy. Pozoruhodná zkušenost, že lokální obraz rozšíření některých druhů (nejen savců) kuriózně ovlivňovala prostřednictvím „železné opony“ i mezinárodní politika, se zatím do žádné z učební zoogeografie nedostala.

Terénní odchyty drobných savců studenty a pedagogy zoologické katedry pokračovaly i v následujících letech, zpravidla dvakrát až třikrát do roka v různých sezónách. Naši základnou se stala dřevěná ubytovna pro lesní dělníky na Žofíně (obr. 2), nacházející se přímo pod zmíněným záměčkem okupovaným Pohraniční stráží. To opakovaně přinášelo méně či více úsměvné příhody s neustálými kontrolami pohraničníků, kteří náš pohyb sledovali ze strážní věže přímo nad ubytovnou (obr. 4). Zvláště při nočních odchycích do živočišných pastí dokázali několikrát za noc nastartovat

v „plně polní“ terénní auta, aby zkontrolovali blikající baterky „diverzantů“ na protilehlé straně louky. Kolikrát jsme si říkali, zda to byla bedlivá ostražitost strážců hranic, nebo spíše příjemné vytržení z rutiny jednotvárného života v odloučené samotě.

Ostatně i pro několik civilních obyvatel Žofína jsme představovali podivíny, kteří mají jediný zájem – nacytat co nejvíce „myši“. Našimi spojenci byli snad jen žofínští lesníci pod vedením polesného Karla Svobody, kteří měli pro podobné vrtochy trochu více pochopení. Dřevěná přízemní ubikace sloužila současně jako „nálevna“, a když bylo popito, dostávala obrazovnost zúčastněných nejrůznější podobu. Rozruch mezi lesními dělníky vyvolávaly kolegyně (zvláště blondýny), které nás na výpravě čas od času doprovázely.

Na okraj dlužno podotknout, že „neblahý osud“ izolovaného Žofína se začal naplňovat až po r. 1945, kdy se zdejší zámček (původní název Sofienschloss na počest hraběnky Sophie Therese von Longueval-Buquoy) stal součástí zkonfiskovaného majetku Buquoyů a v r. 1948 byl předán vojákům. V předválečném období býval oblíbeným cílem šlecht, zejména lovců. V osadě, tvořené hlavně hospodářským zázemím záměčku a lesním personálem, žilo až sedm desítek stálých obyvatel.

Ale vraťme se ke sledování savců. V červnu 1968 jsme objevili ve vývrzcích sovy

pálené (*Tyto alba*) nalezených na půdě poutního kostela Panny Marie Těšitelky v Dobré Vodě pozůstatky dalšího nového druhu – rejse černého (*Neomys anomalus*). Otázkou ovšem je, nakolik se tento nález dá lokalizovat přímo do Novohradských hor, neboť charakteru lovišť sovy více odpovídá kulturní krajina podhůří. Ostatně i v následujících fázích výzkumu se rejsek černý v centrálních partiích Novohradských hor ukázal být druhem nepříliš hojným, podle počtu odchycených jedinců dokonce „vzácnějším“ než rejsek horský. Dnes víme, že skutečně upřednostňuje spíše otevřená stanoviště nižších a středních poloh a na luční enklávy uprostřed lesů se dostává vcelku zřídka.

Významným mezníkem ve výzkumu novohradských savců se stala výprava v polovině srpna 1969. Na tu dobu naplánoval V. Hanák do centra pohoří katedrovou exkurzi. Už samo o sobě dovězt rok po invazi „sprátelených armád“ k přísně střeženému hraničnímu pásmu autobus plný studentů bylo troufalým počinem. Nás coby diplomanty už čtvrtého ročníku vyslal na Žofín několik dní předtím, abychom nacytali drobné savce jako praktickou ukázkou výuky, a až příliš lehkomyšlně slíbil láhev „tuzemáku“ za odchycenou myšivku horskou (*Sicista betulina*). Nakonec musel odměnu zdvojnásobit, neboť jsme získali myšivky hned dvě (společně s Petrem Zbytovským, dnes pracuje v Blatenském muzeu v Soběslavi) v jihozápadním cípu žofínské enklávy s místním názvem Javory. První jedinec tohoto pozoruhodného hlodavce se chytil na břehu potoka a druhý nedaleko na louce s výsadbou malých smrků (nyní na místě stojí zapojený les). Zároveň byl ve „výřadu“ zastoupen dvěma jedinci i rejsek horský (*S. alpinus*, obr. 7) ze Žofína a od Pohořského potoka pod Leopoldovem. Tím byla konečně stvrzena základní shoda druhového spektra a zoogeografická souměřitelnost drobných savců Novohradských hor a Šumavy.

Následně byla myšivka horská zaznamenána na 6 lokalitách (odchyty, pozorování, nálezy uhynulých zvířat – kadáverů, informace lesního personálu, úhrnem 18 jedinců) v centru pohoří i v západním podhůří od Žofína (1969–76) přes Pohoří na Šumavě (1972–95) po Rapotice (2000) a Dolní Příbrán (2000–02). Zatím poslední publikovaný nález uhynulé myšivky ze Starých Hutí (břeh Mlýnského rybníka, 2004) leží naopak nejvýš dojde. Pro úplnost dodejme, že na rakouské straně Novohradských

hor byla spatřena poprvé rovněž až v červnu 2004 v oblasti Freiwaldu (ca 7 km vzdušnou čarou jižně od Pohoří na Šumavě).

V souvislosti s myšivkou horskou se nabízí ještě jedna poznámka. Josef Jirsík v českém překladu Brehmova života zvířat (1927) cituje zprávu Václava J. Štěpána, ředitele rybářské školy ve Vodňanech, o opakovaném pozorování myšice temnopásé (*Apodemus agrarius*) na periferii Žárského rybníka poblíž Žáru. Při znalosti zoogeografické problematiky myšice se však její izolovaný výskyt v této části jižních Čech jeví jako málo pravděpodobný. Jako alternativní

vysvětlení se nabízí záměna právě s myšivkou horskou (stejný znak – tmavý pruh uprostřed hřbetu) za situace, kdy v té době nikdo netušil, že u nás vůbec žije. Poprvé byla zjištěna v Hrubém Jeseníku až v r. 1949 a na Šumavě ještě o 11 let později.

Krátký komentář si zaslouží i již zmíněný rejsěk horský. Usilovně jsme po něm pátrali na březích potoků a tam také byly první exempláře chyceny, což odpovídalo tehdejším představám o stanovištních nárocích tohoto druhu (obr. 6). Nicméně v říjnu 1969 se podařilo chytit dva jedince i v mechem zarostlé balvanité suti na svahu Kraví hory nad Hojnou Vodou, na které není žádné prameniště ani z něho nevytéká potok nebo bystřina. Šlo o poměrně překvapivé zjištění, že druh není striktně vázaný na břehové niky vodotečí a dokáže přežívat i na jiných místech skýtajících celoročně chladnější a vlhčí prostředí, jako jsou právě balvanité a kamenné sutě. To se později potvrdilo i jinde (Šumava, Šumavské podhůří, Lužické hory aj.). Nelze zároveň přehlédnout, že oproti běžným zástupcům rodu *Sorex* (rejskovi obecnému a r. malému) je pro rejska horského příznačný větší podíl podpovrchové aktivity,

5 Národní přírodní památka Hojná Voda poblíž stejnojmenné obce na jihovýchodním svahu Vysoké je malou ukázkou pralesovitého porostu horské smíšené bučiny (rozloha více než 10krát menší než u národní přírodní rezervace Žofínský prales).

6 a 7 Břehy Pohořského potoka – typický biotop rejska horského (*Sorex alpinus*). Rejsěk horský je jedním z druhů dokládajících zoogeografickou propojenost Novohradských hor a Šumavy.

8 Osamělá stavení na okraji lučních enkláv slouží jako vyhledávaná útočiště lesních druhů netopýřů.

Snímky M. Anděry, není-li uvedeno jinak

což může být jeden z důvodů jeho nízkého zastoupení při odchycích do sklápovacích a živochytných pastí (na rozdíl od vhodně instalovaných padacích pastí).

První etapa soustavnějšího sledování drobných savců Novohradských hor trvala s různě dlouhými přestávkami od konce 60. let do května 1982. Nejintenzivnější terénní aktivity se soustředily do období 1972–74, kdy odchycy probíhaly každý měsíc (včetně zimy) za účelem sledování populační dynamiky a reprodukční biologie dominantních druhů zdejších společenstev – rejska obecného a hraboše mokřadního (*Microtus agrestis*). Pozoruhodná byla i gradace hrabošika podzemního zjištěná na Žofíně a v okolí v r. 1974. Do té doby jsme ho vnímali spíše jako druh řídkce se zdržující na vlhčích loukách a v břehových ekotonech, ale při populačním maximu ho bylo možné s výjimkou smřčín zastihnout prakticky kdekoli, velmi hojně třeba i v čistých bučinách.

Získané údaje a materiály z Novohradských hor, zdáště ze Žofína, ojediněle jak množstvím dat, tak délkou a soustavností sledování, byly zpracovány publikačně i v diplomových a dizertačních pracích. Početný soubor dat přinesla také „kvadrátová“ studie populační dynamiky drobných savců zamokřených druhotných horských luk na Žofíně v letech 1974–82 (Petr Vlášák a kol.), nakonec však výsledky vyhodnoceny nebyly a jen zčásti se objevily v publikovaných faunistických soupisech.

Během 15 let výzkumů (1967–82) bylo v Novohradských horách odchyceno bezmála 6 500 drobných zemních savců. Kromě velkého časového rozpětí se na účtyhodné bilanci podílela metodická různorodost – používali jsme různé typy pastí (sklápovací, padací, živochytné), instalovali – byť s nevalným výsledkem – ptačí budky (znamenali jsme tak plchy a myšice) a rozebírali i několik sad vývržků sov. „Na zmar nepřišly“ ani věrohodné informace od lesního personálu. Těžiště terénních prací se sice zaměřilo na žofínskou enklávu a její nejbližší okolí (až 80 % úlovků), nicméně pozornost byla věnována i jiným partiím Novohradských hor a podhůří v širokém pásu od Horní Stropnice přes Benešov nad Černou po Malonty a okolí.

Po několika letech jsme se do Novohradských hor vrátili, a přestože práce v terénu nebyly už tak intenzivní, přinesly další zajímavé výsledky, o kterých se zmíníme v následujícím, posledním „návratu“ do Novohradských hor.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.